

הגדה הצפונית

שלוש הנערות זינקו ממקומן כשהנהג קרא 'סנטר!', מיהרו אל הדלת הקדמית וירדו משם דווקא, מנפנות לשלום לחברותיהן שנשארו יושבות מאחור וקוראות לעברן לפרידה בערבית העברית של יפו.

לקו 25, מבת ים לרמת אביב, יש גיאוגרפיה של דרום-צפון ודמוגרפיה של מזרח-מערב. היה פקק אינסופי בגלל החפירות באבן גבירול, והנהג האתיופי החליט לעקוף דרך שאול המלך, ויצמן, ודוד המלך. פיליפינית צעירה פנתה אליו לשאול משהו בעברית הפיליפינית שלה, והנהג אמר: "בדוד המלך תרדי. את יודעת, המלך דוד". אשה חרדית מבוגרת, שקמה לבקש ממנו שיעצור לה, ספיישל, בפניה של פישמן-מימון, כי אם כבר השתבש הסדר הטוב אז שיהיה עד הסוף, אמרה לו: "מה היא יודעת על דוד המלך בכלל, הם לא צריכים לדעת", והוא אמר: "דוד המלך זה של כולם".

ביהודה המכבי עלו התלמידים של עירוני ד', וברדינג וברודצקי ברמת אביב ירדו רובם, ממותגים אבל לא יותר מדי, ואחר כך, באינשטיין, ירדו הסטודנטים ושני חבריה של הפיליפינית מדוד המלך. האוטובוס התרוקן.

בקביעת שמות הרחובות בשכונה החדשה רמת אביב "הובאו בחשבון הקירבה לאוניברסיטה, הרכב המשתכנים לפי הפסיפס הגיאוגרפי של ארצות מוצאם, המספר הרב של אנשי-רוח ואקדמאים בשכונה, קירבת בית-הספר המפואר כ"ח-אליאנס [...] קירבת בית ברודצקי המשמש אכסניה לנוער אקדמאי מן הארצות האנגלוסקסיות", ועוד, ככתוב בפרסום על השכונה שיצא מטעם העירייה בשנת תשכ"ב (1962). שמות הרחובות נבחרו מתוך המאגר שאושר בוועדת השמות העירונית בקטגוריות "חכמי עולם", "חכמי ישראל", "אישי התפוצות", "עסקני ציון", "סופרי תל-אביב" ו"אנשי כלכלה".

וכשמות הרחובות כן שמות הדיירים. גם בהם יש כדי להעיד על על חוסר מקריות. הנה, למשל, רשימת הדיירים בבניין רב-קומות אחד בנוה אביבים, היא רמת אביב ב': המרסייט, בלאס, כהן, זיו-אב, דורות, ניסן, עקביה, מיסרי, הראל, סידי, שחמון, שחר, שצקי, מנקין, בלאט, זלצמן, סולן, יסעור, בר-דויד, בן-עמי, יער, עמית, זלר-לוי, שרון, גולן, ארביב, רוטמן, סגל, זר, גלאון, לוי, שמילצר, גוטצייט, ספקטור, טופילסקי, סיבור, פלפל, שוהם, הירש, קפלן, קצילניק, מנדלוביץ, שלר בן-חיים, להט, רביב-קוכמן, צפרוני-שלמון, הולצמן, טננבאום, פרס, שמיר, שליו, יערי, זיו, אמיר, קורון, שטרוזמן, הלפרין, ניסים, נדב.

השמות רובם אשכנזיים – או מעוברתים, ואז אין לדעת מה מקורם (עוד המצאה ישראלית יש מאין שבאה לאיין יש שהיה) – של בעלי 'מקצועות חופשיים'; 15 קומות, שוער, טלוויזיה במעגל סגור, חצי מיליון דולר לדירת ששה חדרים.

מתחת לבית – ה'סופר'. של שופרסל. המבחר גדול בהרבה מזה שב'צרכניית אלטרנטיב נורי בנימין' בכפר שלם, אבל דומה מאוד לזה של 'מגה' ביד אליהו: פה ושם לחם איכותי וירקות אורגניים, וגבינות מחו"ל ופירות מיוחדים שלא בעונתם, אבל בעיקר הסחורה המצויה בכל מקום

המיועד למעמד הבינוני; הסופרמרקט, לא-מקום, מעמיד פני אדיש להבדלים אתניים, גזעיים, מיגדריים, מתחשב רק בצרכי הצריכה.

אז קונים בסופר קפואים – מהונדסים כדבעי, כמו בגדה המערבית – שניצלים ובלניצ'ס, והמון פיצה וגם ואפליס, פרעצליס, ואפילו כיסונים. כמו בגדה המערבית. וקונים גם שווארמה והרבה מיני ג'חנון ומלאווח ובורקס ובורקיטוס וקובה וסיגרים מרוקאים ואפילו פלאפל קפוא – כמו בגדה המזרחית. וגם אגרוולס ואמפנדס. כמו בגלובליזציה.

כבר משנות העשרה והעשרים של המאה העשרים, ובמהלך העשורים הבאים, פעלו גופים שונים – ממלכתיים וכמו-ממלכתיים דוגמת ויצ"ו והדסה – להנחיל לעקרות הבית זה מקרוב באו את תורת המטבח היעיל והחסכוני. ביסוד התורה עמדה המסורת המזרח-אירופית הדומיננטית הוותיקה, שנוספה לה עתה בשורת הלוקאליות – ישראליות מומצאת, משולבת בים-תיכוניות ערבית. אבל למרות קורסי ההדרכה, חוברות הבישול, הספרים והתערוכות, הרי בבתים, אשכנזיים כמזרחיים, המשיכו בעיקר לבשל כמו בבית אמא. גם זה השתנה בהדרגה, עם התפתחות כלכלת השוק וההפרטה והגלובליזציה, בד בבד עם השינויים שחלו במבנה המשפחה ובאופיה המגדרי. המזון נעשה מהונדס וקפוא יותר. ולאוכל הזה כבר אין כל כך עדה.

רמת אביב החלה להיבנות בשנת 1954 ביוזמת משרד העבודה (עוד לפני שנוסד משרד השיכון), על אדמות הכפר הפלסטיני שיח מואניס. אדמות הכפר הופקעו אחרי 1948 ועברו לרשות האפוטרופוס ואחר כך לידי רשות הפיתוח (השכונה הוקמה על האדמות החקלאיות של הכפר ולא על בתיו או שרידי בתיו – אלה נמצאו בשטח שממזרח לרחוב חיים לבנון של היום, ועליהם הוקמו שנים אחדות אחר כך אוניברסיטת תל אביב ובנייני ציבור שונים). בנייתה של השכונה הושלמה בתוך חמש שנים, במקביל להליכי אישור התכנית.

המשתכנים היו תחילה דיירי מפעל השיכון העממי ב' (ביוזמת אגף השיכון), ואחר כך משתכנים במסגרת מפעל החיסכון לבניין – שניהם פרויקטים של בנייה בערים הוותיקות – ותיקים בארץ, מפוני יפו, עולים, והרבה סופרים, אמנים ואקדמאים.

השכונה היתה, בהיולדה, כולה חידוש: מתוכננת לעילא (אדריכלי הפרוייקט, רוברט בנט ויצחק פרלשטיין, זכו עליה בפרס רוקח להנדסה בשנת 1958), ובמרכזה פארק ובו בית הספר אליאנס, המרכז האזרחי והמרכז המסחרי, שממנו מסתעפות יחידות מגורים ורצועות ירק המובילות לעוד מוקדים של בניינים ומתקנים ציבוריים.

מפת השטחים הציבוריים הפתוחים של העיר תל אביב מעידה עד כמה עצום הירוק הזה: אין כרמת אביב שכונה ירוקה בעיר, אפילו רצועת הספר המפרידה בינה לבין כביש החוף מגוננת בנדיבות, והיא נופלת בשטחה רק מן הפארקים והגנים הגדולים בעיר.

הירוק מגוון מאוד, ובו עצים ושיחים בני המקום, וכאלה המתחזים לבני המקום, וגם כאלה שאין להם דבר וחצי דבר עם המקום הזה, אך הנה בעצם נוכחותם הם נעשים חלק ממנו: רוזמרין, והדס, ומרווה, ועצי תפוז, ועצי תמר; ובוגונביליה, ועפרית הפף, ודקלי ושינגטוניה, ולנטנה, והיביסקוס; ועצי אזדרכת, ופלפלונים, וצפצפות, וברושים, וקקטוסים.

מבנה של רחובות אין מוצא המסתעפים מן הרחובות הראשיים, שבקצותיהם רחבות חנייה לשימוש הדיירים, משעולים להולכי רגל המחברים בין הבניינים, צמחייה עניפה, חורשות, מרפסות בדירות קרקע פתוחות החוצה, חצרות פנימיות גדולות בין הבתים הטוריים, גידור מתון בין הבניינים – כל אלה מייצרים מרחב פנימי אינטימי, למעשה שורה של מרחבים כאלה, שקטים,

מנותקים מן הרחוב ומן החוץ, כמו חצר קיבוץ. אפילו המרכז המסחרי של רמת אביב א' עשוי בדוגמת מרכז של מושבה ולא של עיר (לעומת המרכזים החדשים יותר, הממותגים וקניוניים- במידה של נוה אביבים וודאי של רמת אביב ג'). וכמובן קניון רמת אביב – שתושבי השכונה תפסו אותו כחדירה ברגל גסה של הזים, בוכרי ושומר שבת, וכפצע בלבה של השכונה – ואף הוא נעשה, בסופו של דבר, להרגל.

שורשיו של מפעל השיכון מעבר לירקון נטועים עוד בשנת 1943, אז הוקמה 'חברת פרברים' – "במטרה לפתח שטחי קרקע בקרבת המרכזים העירוניים הראשיים ולהכשירם לשיכון עירוני על יסודות עממיים, בתנאים נוחים", כפי שמסופר בחוברת 'ידיעות עיריית תל-אביב' משנת 1948. החברה, נקבע, תערוך את התוכנית, תסלול דרכים, תתקין תשתיות ותסייע בבנייה, ובכל תוכנית יוקדש מקום בולט לגנים, לכיכרות, למרכז מסחרי, לגני ילדים ולבתי ספר.

ברמת אביב א' יש כ-3,140 יחידות דיור (עיקרן בבנייה רוויה, כלומר בנייה של בתים משותפים, בני שתי קומות לפחות, ובהם ארבע יחידות דיור לפחות; במקרה זה בעיקר בתים של שלוש קומות), ושטחן הממוצע כ-80 מ"ר. שטחה הכולל של השכונה הוא כ-860 דונמים, מהם 55% מגורים, 10% מוסדות ציבור, 10% דרכים ו-25% שטחים ציבוריים פתוחים. בנוה אביבים יש כ-5,000 יחידות דיור ששטחן הממוצע 97 מ"ר, וברמת אביב ג' – כ-4,200 יחידות דיור בשטח ממוצע של 105 מ"ר (כך על פי נתוני שנתון העירייה לשנת 2005).

האדריכל רוברט בנט סיפר, שלשכונה נקבעו תחילה פרוגרמה של גודל דירה ממוצע (56 מ"ר), וטיפוסי דירות קבועים של משרד השיכון, שתוכננו בדרך כלל בידי מהנדסים ולא בידי אדריכלים. בתקופת מלחמת העולם השנייה נקבע אמנם כי גודל דירה הולם למשפחה יהיה 54 מ"ר, אך עם ההגירות הגדולות שבאו אחרי הקמת המדינה חדלו להקפיד על כך.

ואכן, סגנון הבנייה הרווח ברמת אביב א' הוא זה של שיכון ציבורי טיפוסי של שנות החמישים: בתים טוריים של שתיים-שלוש קומות, מלבניים, או מדורגים עם גגות רעפים. כאן הם בדרך כלל מאונכים לכביש או מוטים בזווית, וכך נוצרת ביניהם חצר גדולה. יש גם בנייני שלוש קומות על עמודים, אבל המראה הכללי הוא המראה השיכוני המוכר גם ממקומות אחרים.

כיצד, אם כך, נעשתה רמת אביב לשכונה מבוקשת ויקרה כל כך? מה מבדיל בינה לבין שיכונים דומים לה מאוד מבחינת צורת הבניינים עמם, יחס יחידות הדיור לדונם, המרווחים בין הבניינים וכד' – בתל אביב עצמה, בערים אחרות, ובעיירות הפיתוח?

בנט מספר שהאדריכלים התעקשו על גיוון בגודל הדירות בהתאם לגודל המשפחה, ושתמהיל האכלוס היה זהיר – מפוני השטח הגדול ביפו, עולים חדשים וותיקים והרבה אמנים, כי "חשבנו שאמנים ימשכו אוכלוסייה יותר טובה" ו"הדבר עלה יפה מאוד". כלומר, התכנון החברתי היה מדוקדק ומושכל במיוחד, ממש כמו התכנון הפיזי. לכך אפשר להוסיף את הקירבה לאוניברסיטה וליתר מוסדות הציבור שנבנו בהמשך, ובראשם מוזיאון הארץ, ולהניח כי הדימוי של השכונה, כדרכם של דימויים, פעל את פעולתו והזין את שמה הטוב, שהלך ותפח.

גודלה הצנוע יחסית של המשפחה הרמת אביבית, אשכנזים בעיקר, גם הוא תרם ליציבותה של השכונה. באותן שנים עצמן, במקומות אחרים – שכונה ד' בבאר-שבע למשל – רק משפחות גדולות שמצבן הכלכלי היה מבוסס יחסית יכלו להרשות לעצמן לעזוב לשכונה אחרת, ולהמיר את ה'דירה הממוצעת' בדירה גדולה יותר; אך כשעזבו, הותירו מאחור את המשפחות החלשות, וכך הלכה השכונה ונחלשה יותר ויותר.

להצלחתה של רמת אביב לעומת שיכונים אחרים הוסיפה גם העובדה שלרוב תושביה היתה תעסוקה, לעתים קרובות במקצועם – הן מפני שהיו ותיקים, הן בשל קירבתם העדתית והמעמדית, ולא פעם אף המשפחתית, לאנשי מוסדות השלטון, והן מעצם העובדה שהתגוררו במרכז הארץ, שם אפשרויות התעסוקה היו זמינות לאין ערוך יותר מאשר בפריפריית עיירות הפיתוח. רובם ככולם היו מהמעמד הבינוני. בני מעמד הפועלים לא התגוררו שם.

משתכני רמת אביב קיבלו משכנתאות לפי צרכיהם, וכך יכלו לרכוש את הדירות. אפשר שהיה עניין מיוחד ליישב במהירות את אדמות הערבים הסמוכות לעיר, שרוקנו מיושביהן. לא כך נהגו הרשויות בשיכונים בפריפריה, שם הדירות הוקצו למשתכנים בשכירות או בחכירה.

על רקע זה מובן המינון הגבוה – יחסית לשאר שכונות העיר – של אישור הרחבות הבנייה בשכונה: בבתים הטוריים בעלי גגות הרעפים, למשל, הרחבה של דירה, לעתים בתוספת דירה שכנה, מייצרת למעשה וילה עירונית.

גם גישת הממסד תרמה את חלקה להצלחתה של השכונה, יחסית לאחרות. "הניסיון בבחירת טיפוס דירה בשלב ב' של השיכון העממי בא ללמדנו, שאין אנחנו צריכים לבנות לאיש כפי שהוא רגיל לחיות. יש ללמד אותו כיצד צריך לחיות בדירה. אחת השגיאות הגדולות ביותר מצד היוזמים היא שמעמידים לבחירה בפני המשתכן שתי תשובות לפרוגרמה אחת. היוזם צריך להחליט מה לדעתו יש להשיב על פרוגרמה זו. הפרוגרמה חייבת להיות מעובדת באופן שתכוון את ההחלטה לצורת הדיור הנכונה. מכיוון שגם חלק האוכלוסייה המתורבת והמפותח מתמצא רק מעט מאוד בדיור, אין לדבר על שיקול דעתם של יוצאי קדמת אסיה או צפון אפריקה. המשתכנים אינם יודעים להבחין בין דירה לדירה. עלינו מוטלת החובה לחנכם ועלינו לקבוע את טיפוס הדירות ואיך יש לחיות בהן. [...] טיפוס הבית הארבע-משפחתי ניתן בקלות להגדלה, אבל הוא גורר אתו מגרעת קשה של דלות השכונה. אינני יודע מי יכול לפסוק מה עדיף למדינה: לתת אפשרות של בית גדול בהתאם להתפתחות המשפחה או להיפך, לשמור על ערכים ארכיטקטוניים חשובים" – כך כתב הארכיטקט י. ירוסט מחברת שיכון של ההסתדרות בשנת 1954.

במקום שתושבי אפריקה ואסיה אינם "יודעים להתגורר", במקום שעולה בכלל השאלה אם הערכים הארכיטקטוניים חשובים מצרכי הדיירים, והיא נחשבת שאלה לגיטימית ובת תוקף, ניצל, אמנם בדוחק, חלק האוכלוסייה "המתורבת והמפותח" – אבל בכל זאת ניצל: נכון שבדיור הם מבינים מעט מאוד, "אינם מבחינים בין דירה לדירה", אבל משהו הם איכשהו מבינים. וכיוון שהתכנון הממסדי, שביקש להנחיל לתושבים את "צורת הדיור הנכונה" ולקבוע "איך יש לחיות" בדירות, התבסס על הנחותיהם האנושיות והתרבותיות הממוערבות של הוגיו – בין אם אותנטיות בין אם מאומצות – הרי שהלם את צרכי האוכלוסייה "המתורבתת והמפותחת" יותר משהתאים לצרכיהם של שאר התושבים, וכך פער פער עמוק בין השיכון לבין חלק ניכר מדייריו, כמו גם בין חלקי הציבור השונים המאכלסים אותו.

נוה אביבים, שכונתה כאמור רמת אביב ב' עד שחברת הבנייה הפרטית נוה (לימים נוה-גד), מקבוצת נכסים ובניין IDB גד, הטבילה אותה בשמה הנוכחי, נולדה גבוהה: ראשיתה בשבעה רבי-קומות. למרות שאת הקמתה יזם משרד השיכון, במסגרת "מפעל החיסכון לבניין" ו"מפעל השיכון לדוגמה" (היא תוכננה לפי מתכונת רמת אביב ויועדה ל-4,200 בתי אב), במהרה צברה יוקרה וערך נדל"ני גבוהים מאלה של רמת אביב הישנה. אבל לא עוד. מחירי הדירות ברמת אביב

א' משתווים היום לאלה של נוה אביבים. קסם הירוק, קנה המידה הקטן מצד אחד ואפשרויות ההרחבה מצד שני, פעלו את פעולתם.

אלמנטים של רמת אביב א' מצויים אמנם גם כאן – דגמי הבתים הטוריים, דו-קומתיים או תלת-קומתיים, הגינות, החורשה, השבילים המתפצלים – אבל הופעתם מאולפת יותר: הרבה יותר אקרשטיין (האם אקרשטיין הוא "מערב"?), גינות מוקפד, מזרקות, כיכרות, רחובות רחבים, מרכזים מסחריים ובהם גם חנויות רשת, ומגרשי חנייה גדולים. חלקה הצפוני של נווה אביבים, בין הרחובות טאגור לרב אש"י ורבינא, מבשר כבר את רמת אביב ג'.

שתי השכונות – רמת אביב א' ונוה אביבים – כבר מבוגרות יחסית. נתוני העירייה לשנת 2005 מעידים כי הריבוי הטבעי ברמת אביב נמוך מאוד, ומספר הפטירות בה גבוה. מאזן הניידות נותר בינוני-נמוך במשך שנים ארוכות, ורק משנת 2004 נעשתה הניידות אל השכונה חיובית. מספר יחידות הדירור בה לא השתנה כמעט מאז שנת 1995.

רוב רובו של שטח רמת אביב על כל אזוריה מופיע במפה הכלכלית-חברתית של השנתון הסטטיסטי של העירייה במקום החמישי, הגבוה ביותר. עם זאת, רמת אביב א' ונוה אביבים נבדלות זו מזו מבחינת רווחת הדירור: ברמת אביב היא בינונית – 24-28 מ"ר לנפש, לעומת נוה אביבים ששם היא גבוהה – 42-46 מ"ר לנפש (קרוב לדרגה הגבוהה ביותר – 48 מ"ר לנפש).

נתוני המועצה הדתית העירונית לשנת 2007 מראים גם, כי במה שניתן להגדירו "מדד בתי הכנסת" – מדד אפשרי לבחינת אופיה המעמדי והעדתי של שכונה – רמת אביב נמצאת בתחתית הסולם: יש בה בית כנסת אחד, ורמת הדתיות בה היא הנמוכה בעיר. בנוה אביבים יש בית כנסת אחד אשכנזי, גדול ומפואר יחסית, ובית כנסת ספרדי לצדו, מפואר עוד יותר, ועוד שני בתי כנסת מאולתרים, ועוד בית כנסת, ומקוה, ושיבה של חב"ד בבית מילמן (חילוּי רמת אביב יצאו בשעתו למאבק אל מול פלישת המיסיונרים). ברמת אביב ג' יש שני בתי כנסת – האחד של בני עקיבא והאחר תימני, במקלט בית ספר. עוד אין נתונים על רמת אביב החדשה. בשכונת שפירא ובשכונת התקוה, לעומתן, יש עשרות בתי כנסת.

בשנת 1970 התארגנו תושבים בשכונת אפקה שממזרח לנוה אביבים, להקים בריכת שחייה בשכונה. העירייה התנתה את אישורה בכך שהבריכה תשמש את כל תושבי האזור, ובעלי היוזמה פנו לפיכך אל תושבי נוה אביבים להצטרף כבעלי מניות. לא אל כולם: הם דילגו על דיירי הבניינים הסמוכים אליהם, בגוש שמצדו המזרחי של רחוב האוניברסיטה (היום חיים לבנון), ופנו אל אלה שממערב, ברבי הקומות.

גוש הבניינים שדילגו עליו כולל תשעה בתים שלוש-ארבע קומות שנבנו בידי חברת רסקו בשנות הששים, ובהם דירות קטנות – 77.10 מ"ר שטח המקורי (מאז עברו חלקן הרחבות ושיפורים גדולים) – ודיירים מהמעמד הבינוני: נהג, מורה, ספרנית, סוכנת נסיעות, מרצה, עיתונאית, נגן וכד', אשכנזים כמעט כולם. ממול, בצדו האחר של הרחוב, הכל גבוה ורחב ידיים הרבה יותר. המעמד, לא העדה, הוא ששיחק כאן, וכך הוכיחה נוה אביבים שאפילו היא מצליחה להיות הטרונגנית.

רמת אביב רבתי כוללת עוד שתי שכונות: רמת אביב ג', שנולדה בתחילת שנות השבעים כשכונה של זוגות צעירים ומפונים משכונות דרום העיר, ואחר כך, החל בשנות השמונים, נעשתה אזור מבוקש מאוד, צעיר, עשיר מרמת אביב וגם מנוה אביבים, נובורישי בחלקיו, מאוכלס פחות ב"אנשי רוח ואקדמאים"; ורמת אביב החדשה, מן העבר המערבי של כביש החוף, שעדיין ממשיכה להיבנות, פרוורית עוד יותר לעת עתה. סיפורן ראוי לפרק נפרד.

ושיח מואניס. הכפר הפלסטיני שנמחה כמעט לחלוטין מעל פני האדמה, ומבצבץ פה ושם בסימנים מוחשיים באזור שבין רחוב חיים לבנון לשדרות רוקח – שרידי בתים, כמה קברים שעוד נותרו בשטח שהיה בית הקברות של הכפר, וחצבים – סימנים המעלים כך אל פני השטח את מה שקבור מתחת למוזיאון הארץ ומוזיאון הפלמ"ח ומרכז רבין והקומפלקסים ההולכים ומתפשטים של בנייני השב"כ ובנייני אוניברסיטת תל אביב, ויתר המוסדות; מתחת לחדרי מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון בבניין גילמן, ומתחת לתוספות ולקישוטים ולצבע של אולם השמחות הבית הירוק, לשעבר ביתו של איברהים אבו-כחיל, ולבניין הפקולטה להנדסה על סלסוליו הכמו-מזרחיים-ים-תיכוניים, ולמשרדיו של ראש השב"כ יובל דיסקין, שידוע עליהם כל מיני דברים שהם לא יודעים.

[פורסם בבלוק #06, "הגדה המזרחית", 2008]